

І.Л. БУРАК

КАНКРЭТЫЗАЦЫЯ ЗЛУЧНІКА *і* Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Вялікую ролю ў структурнай арганізацыі звязнага тэксту адыгрываюць фармальныя сродкі сувязі, сярод якіх найбольш актыўнымі з'яўляюцца злучнікі і іх функцыянальныя аналагі. Злучнікі – гэта адзін са сродкаў выражэння абагульненых сэнсава-сінтаксічных адносін паміж рознымі выказваннямі і іх часткамі. Узятая асобна, злучнікі не маюць самастойнага сэнсу, і толькі ў кантэксце яны набываюць пэўнае лексічнае і граматычнае значэнне.

Злучнікі звычайна падзяляюць на семантычныя і сінтаксічныя. Да семантычных адносяць злучнікі, якія не толькі звязваюць асобныя часткі сказа, але і выконваюць пэўную сэнсавую нагрузку (такіх злучнікаў у мове пераважная большасць). Сінтаксічнымі ж з'яўляюцца злучнікі, якія ўжываюцца толькі ў якасці фармальных сродкаў сувязі і не маюць пэўнай сэнсавай нагрузки (такіх злучнікаў нямнога, сярод іх знаходзіцца і злучнік *і*). Злучнік *і*, выступаючы ў функцыі «чыстай скрэпы», выражае агульную ідэю наяўнасці адносін, сувязі паміж рознымі кампанентамі тэксту;¹ ён сведчыць аб сінтаксічнай раўнапраўнасці гэтых кампанентаў, іх аднафункцыянальнасці, адносна поўнай пазіцыйнай раўназначнасці. Канкрэтныя ж значэнні, патэнцыянальным носьбітам якіх можа быць злучнік *і*, не дыферэнцыраваны, яны залежаць не ад самога злучніка, а вызначаюцца будовай, сэнсам і функцыяй тых кампанентаў, якія ён аб'ядноўвае ў тэксце. Заўважана, што асноўнымі значэннямі злучніка *і* ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца спалучальнае, пералічальна-размеркавальнае, супраціўнае, выніковае і далучальнае, якое мае шматразнавіднасцей.

Пры **спалучальным** значэнні звычайна аб'ядноўваюцца непрэдыкатыўныя або прэдыкатыўныя ці камунікатыўныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці. Асноўная роля ў

выражэнні гэтых адносін належыць трывальна-часавым суадносінам выказнікаў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных адзінак і паказваюць час і характар адначасовага або паслядоўнага існавання розных з'яў і падзей. Пры адносінах адначасовасці выказнікі ўжываюцца ў адным і тым жа часавым плане: *Шчабечуць і ціўкаюць птушкі* (Я. Брыль) – цяперашні час. *Свяціла сонца, і павяваў лагодны ветрык* (К. Чорны) – прошлы час. *Расквітнеюць сады. І пакрыюцца маладымі ўсходамі калгасныя палі* (Я. Колас) – будучы час. Трывальныя суадносіны выказнікаў паказваюць ступень супадзення з'яў і падзей у часе: пры аднолькавых трываннях супадзенне поўнае, пры неаднолькавых – частковае: *Трапяталі матылькі і гулі мошкі* (Ц. Гартны) – трыванні аднолькавыя (незакончаныя), супадзенне поўнае. *Шумелі дрэвы і пачуліся галасы* (К. Чорны) – трыванні розныя, супадзенне частковае: у адзін з момантаў працягла працякаўшага дзеяння ўзнікла новае, непрацяглае дзеянне; супадалі яны толькі ў пэўны момант, а затым адно закончылася, а другое працягвала існаваць. Адносіны адначасовасці нярэдка ўдакладняюцца спалучэннямі ў *той (гэты) час, у той (гэты) момант, у тую (гэтую) хвіліну*, якія размяшчаюцца непасрэдна пасля злучніка *і*: *Мікола слухаў і ў той жа час не пераставаў касіць* (К. Чорны). *Узляцела ракета, і ў тую ж хвіліну прагучалі стрэлы* (С. Баранавых). *Хлопец неяк міжвольна войкнуў, і ў гэты час стары каваль заўважыў яго* (А. Кулакоўскі). *Дзверы ў ратушы зачыніліся, і ў той жа момант з двух бакоў грывнулі паліцыянты з карабінаў у наветра* (К. Чорны).

Пры адносінах паслядоўнасці выказнікі часцей за ўсё маюць розныя трывальна-часавыя планы, дзякуючы чаму характар гэтых адносін праяўляецца найбольш выразна: *Маці спынілася і глядзіць на вуліцу* (З. Бядуля) – прошлы і цяперашні час, закончанае і незакончанае трыванне. *Цвітуць сады, і хутка ў лузе кветкі зашумяць* (П. Глебка) – цяперашні і будучы час, незакончанае і закончанае трыванне. Калі выказнікі ўжываюцца ў адным і тым жа часавым плане і маюць аднолькавыя дзеяслоўныя трыванні, тады паслядоўнасць вызначаецца лексічным значэннем гэтых выказнікаў і іх

парадкам у тэксце, напрыклад: *Адчыняюцца дзверы, і ўваходзіць бацька* (З. Бядуля). *Вясновая вада сышла, і наплавы абсыхалі* (К. Чорны). *Заўтра ўручаць дыплом, і Насця стане аграномам* (Звязда). Адносіны паслядоўнасці ў плане аднаго і таго часу могуць канкрэтызавацца прыслоўямі *потым, затым, пасля*, якія размяшчаюцца непасрэдна за злучнікам *і*: *Ішоў дождж і потым перастаў* (К. Чорны). *Мужчыны садзяцца, і затым пачынаецца размова* (П. Галавач). *Усё маўчыць. І пасля даносяцца невыразныя гукі* (Ц. Гартны). Для ўскладнення адносін паслядоўнасці ўмоўна-выніковым адценнем пасля злучніка *і* размяшчаецца прыслоўе *тады*, а заключальным адценнем – мадальнае слова *нарэшце*: *Сымон зняў шапку і тады прысеў да стала* (З. Бядуля). *Дзесьці забрахалі сабакі, і нарэшце стала ціха* (Я. Колас).

У тых выпадках, калі ў складзе адзінак, якія звязваюцца пры дапамозе злучніка *і*, няма суадносных выказнікаў, звычайна выражаюцца адносіны сумеснасці, напрыклад: *Радасна і шумна шалася асіны* (А. Куляшоў). *Зярнят і сейбітаў чакала пад сонцам ранішнім зямля* (М. Калачынскі). *Лагодны шум трысця і лёду гулкі скрогат* (А. Вялюгін). *Ціхі сад. І ваколіца* (К. Кірыенка).

Адносіны адначасовасці або паслядоўнасці ці сумеснасці могуць выражацца не толькі паміж дзвюма, але і большай колькасцю розных адзінак. У такім разе злучнік *і* звычайна ўжываецца або перад заключнай адзінкай, або перад большай часткай іх (акрамя зыходнай адзінкі): *Лавіў наш дзядзька нератамі, і венырамі, і сачкамі...* (Я. Колас). *Я пазбыўся трывог, на душы супакой, і навалі знікае сумотнасць* (П. Трус). Але калі гэты злучнік ставіцца перад кожнай з аб'яднаных адзінак (у тым ліку і перад зыходнай), то ён атрымлівае новае значэнне – афармляе пералічальна-размеркавальныя адносіны паміж імі: *Расці прыняліся і клён, і рабіна* (П. Броўка). *І коні ржалі, і людзі крычалі, і вылі ваўкі ў лесе* (А. Куляшоў). *І вецер шуміць. І сонца свеціць. І птушкі спяваюць* (Б. Мікуліч).

Злучнік *і* рэдка мае **супраціўнае** значэнне. Для яго канкрэтызацыі

звычайна ўжываецца мадальнае слова *наадварот*, якое размяшчаецца пасля злучніка. Гэтым сродкам сувязі могуць аб'ядноўвацца непрэдыкатыўныя або прэдыкатыўныя ці камунікатыўныя адзінкі ў тэксце, напрыклад: *Дзед смяяўся і, наадварот, не злаваў* (С. Баранавых). *З павышэннем тэмпературы чыгун расшыраецца, і, наадварот, з паніжэннем ён сціскаецца* (Звязда). *Калі працуеш, то лёгка і вучыцца. І, наадварот, калі вучышся – намнога лягчэй ідзе работа* (Чырвоная змена). Супраціўныя адносіны паміж такімі адзінкамі могуць ускладняцца абмежавальным і замяшчальным адценнямі. Пры абмежавальным адценні за злучнікам і размяшчаецца часціца *толькі*, а пры замяшчальным – спалучэнне назоўніка або займенніка ў форме роднага склону з прыназоўнікам *замест*, напрыклад: *Госці слухалі і толькі зрэдку ўстаўлялі сваё слова* (Я. Колас). *Зарастаюць старыя сцежкі і замест іх пракладаюцца прасторныя новыя дарогі* (М. Лынькоў). *Стаяла цішыня. І толькі нейкія птушкі зрэдку парушалі яе* (З. Бядуля).

Іншы раз супрацьпастаўленне рэалізуецца ў форме неадпаведнасці таго, пра што паведамляецца ў аб'яднаных адзінках; яна вызначаецца на аснове лексічнага значэння гэтых адзінак, напрыклад: *Лабановіч хацеў заснуць і не мог* (Я. Колас). *Усе ляцелі к поўнай місе, і ніводныя не елі* (Я. Купала). *Дзед любіў усякую работу. І яму не было дзе працаваць* (М. Лынькоў). Неадпаведнасць можа канкрэтызавацца спалучэннем *тым не менш*, размешчаным за злучнікам і: *Маці крыху недамагала і тым не менш не сядзела ў хаце* (П. Галавач). *Сам развязаў справу, і тым не менш на сэрцы не было спакою* (К. Чорны). Як відаць, адносіны неадпаведнасці могуць суправаджацца дадатковым прычынна-выніковым адценнем.

Пры **выніковым** значэнні злучніка і аб'ядноўваюцца непрэдыкатыўныя або прэдыкатыўныя ці камунікатыўныя адзінкі, паміж якімі выражаюцца прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны. Асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць лексічнаму значэнню слоў, якія ўваходзяць у склад аб'яднаных адзінак і звычайна выконваюць ролю

выказнікаў, а таксама інтанацыі і парадку слоў. Вядома, што інтанацыя, парадак слоў і формы ладу дзеясловаў – выказнікаў служаць тымі сродкамі, якія даюць магчымасць размяжоўваць прычынна – выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны. Параўн: *Галіны дрэў цёрліся адна аб другую і скрыпелі* (К. Чорны) – прычынна-выніковыя адносіны, прамы парадак слоў, інтанацыя прычыннага абгрунтавання адной адзінкі і выніку другой адзінкі. *Зірнуў тады дзед на злоўленага ментуза – і ледзь не самлеў* (М. Лынькоў) – умоўна-выніковыя адносіны, адваротны парадак слоў, інтанацыя абумоўленай матывіроўкі адной адзінкі і выніку другой адзінкі. Формы ладу дзеясловаў – выказнікаў (абвеснага – для прычынна-выніковых і ўмоўнага або загаднага – для ўмоўна-выніковых адносін) асабліва выразна рэалізуюцца пры аб’яднанні прэдыкатыўных і камунікатыўных адзінак у тэксце, напрыклад: *Жонка ціха так міргае, і Лукаш адразу звяў* (Я. Колас). *Давайце прагуляемся па святочнай вуліцы, і адразу палепшыцца настрой* (К. Чорны). *Човен нізка апусціўся ў ваду. І кожны рух хлопцаў стаў небяспечным* (Я. Маўр).

Прычынна-выніковыя адносіны могуць канкрэтызавацца прыслоўямі *таму, загэтым, адтаго*, якія размяшчаюцца непасрэдна за злучнікам *і*, напрыклад: *Лісце на бярозе трапталася і таму шумела* (Т. Хадкевіч). *Адуюль з’язджаліся на кірмаш сяляне, і загэтым заўсёды тут было шумна і людна* (К. Чорны). *Па небе паўзлі хмары, хавалі месяці, і адтаго па зямлі плылі чорныя цені* (П. Галавач). Гэтыя прыслоўі служаць важным сродкам, у якім змешчана і належным чынам падкрэслена абагульненае ўказанне на прычыннае значэнне папярэдняй адзінкі. Умяшчаючы ўвесь змест гэтай адзінкі і ўводзячы яго ў другую адзінку, якая мае выніковае значэнне, яны ўскладняюць гэта значэнне, трансфармуюць саму адзінку, надаючы ёй характар дадатковага паведамлення, ад чаго яна мае падставу кваліфікавацца як далучальная.

Пры **далучальным** значэнні злучніка *і* аб’ядноўваюцца непрэдыкатыўныя або паўпрэдыкатыўныя ці прэдыкатыўныя, а таксама

камунікатыўныя адзінкі, паміж якімі могуць выражацца самыя разнастайныя віды далучальных адносін. Для дыферэнцыяцыі гэтых адносін у сучаснай беларускай мове пры злучніку *і* звычайна ўжываюцца адпаведныя дапаможныя сродкі. Так, напрыклад, часціцы *нават* і *асабліва* служаць для афармлення далучальна-вылучальных адносін паміж рознымі адзінкамі: *Хлопец быў высокі і нават прыгожы* (Я. Колас). *Сонцу радуюцца ўсе, і асабліва птушкі* (З. Бядуля). *Дрэвы нібы ў здранцвенні маўкліва стаялі ля будынкаў, і нават старая асіна бездапаможна апусціла сваё заўсёды неспакойнае лісце* (А. Стаховіч). *Не чуваць галасоў у вёсцы. І асабліва ціха ў лесе* (Я. Маўр).

Часціца *то* дапамагае афармляць далучальна-абмежавальныя адносіны: *Мацей толькі першы раз выйшаў на поле і то быў хворы* (Цётка). *На пачэсным гэтым месцы садзіўся госць – і то не кожан* (Я. Колас). *Агонь толькі ў адной хаце, і то, відаць праз акно, пасцель сцелюць* (К. Крапіва). *У каня шмат сілы. І то ён часта стамляецца* (Б. Мікуліч).

Пры дапамозе часціцы *вось* і яе размоўных варыянтаў *вот, от* афармляюцца далучальна-выніковыя адносіны (звычайна паміж прэдыкатыўнымі або камунікатыўнымі адзінкамі), напрыклад: *Ночы знікае цень. І вось ідзеі, заглядзеўшыся ў мару, у будучыню* (М. Танк). *Устае сяло на трубны гук, спяшыць к жывёліне сваёй, і вот раздаўся рык і грук кароў, авечак і свіней* (Я. Купала). *У ельнік, здаецца, нельга было ўбіцца. І от адтуль за фурманкамі ўвесь час назіраў чалавек* (К. Чорны).

Пры нечаканым або раптоўным выніку ўжываецца прыслоўе *раптам*: *Там жа чалавек, і раптам чужы* (Т. Хадкевіч). *У вёсцы панавала цішыня. І раптам у канцы вуліцы пачулася песня* (С. Баранавых). *Сядзеў, маўчаў, спусціўшы вочы, і раптам смех яго затрос, аж захадзіў кірпаты нос; сядзіць на печы і рагоча* (Я. Колас).

Прыслоўе *наогул* ужываецца для афармлення падагульнення пры далучальна-заклучальных адносінах паміж рознымі адзінкамі, напрыклад:

Сцёпку дужа хочацца пабачыцца з Аленкаю і наогул пабыць дома (Я. Колас). Старожка Ганна часамі заходзіць для сякіх-такіх паслуг, і наогул яе не цяжка сустрэць і пагаманіць з ёю (Я. Колас). На цагельню партызаны заходзілі і зязджалі, але не стаялі тут. У пасёлку маглі быць і ворагі. І наогул ці мала якая нечаканасць можа здарыцца (У. Паўлаў). Для афармлення падагульнення ўжываецца таксама мадальнае слова значыць: Многія віды флоры знаходзяцца пад пагрозай знішчэння, і, значыць, належаць ахове ў заканадаўчым парадку (Звязда). Труслівы чалавек заўсёды чаго-небудзь баіцца, і, значыць, у цяжкую хвіліну ён можа пайсці на здраду (М. Лынькоў).

Анафарычныя займеннікі *гэта, тое* служаць для афармлення далучальна-азначальных адносін паміж рознымі адзінкамі, напрыклад: *Сымон плакаў і гэтага не прыкмячаў (А. Чарнышэвіч). Закрычала нейкая птушка, і ў тым крыку адчуваецца неспакой (Л і М). Вуліца была пустая. І гэта здзівіла Мікіту (П. Галавач).* Такія адносіны ўскладняюцца акалічнасным адценнем, калі непасрэдна за злучнікам размяшчаецца анафарычнае прыслоўе *так, (гэтак): Стражнікі падхапілі зняволенага пад пахі і гэтак павалаклі ў калідор (Б. Сачанка). Калі адно знаходзіў, дык другое патрэбна ўжо было шукаць. І так паўвека ў шэрым неспакоі прышлося шчасце здабываць (А. Астрэйка).* Для канкрэтызацыі далучальна-дапаўняльных адносін пераважна паміж прэдыкатыўнымі або камунікатыўнымі адзінкамі ўжываецца спалучэнне *акрамя таго, апрача таго: Далі Вольцы прэміроўку за лён, і, апрача таго, ёй належала процантная надбаўка пры аплаце працадзён натурою (А. Кулакоўскі). Рыбы ў возеры мала. І, акрамя таго, не хочацца яе лавіць (М. Машара).*

Безумоўна, розныя дадатковыя сродкі па-рознаму цягаюць да злучніка. Некаторыя часціцы, мадальныя словы, прыслоўі, асобныя спалучэнні могуць не толькі канкрэтызаваць значэнне злучніка, але і самі нярэдка прымаюць на сябе яго функцыю. Напрыклад, у канструкцыях: *На дварэ было цёпла, нават парна (Ц. Гартны). Добра быць аднаму ў дарозе,*

асабліва тады, калі надвор'е спрыяе табе, а на сэрцы спакойна (Я. Колас). *Усюды ціха, толькі патрэскае агонь* (К. Чорны). *Была нядзеля, значыцца, дзень вольны* (У. Карпаў). *Яны маўчалі, таму час цягнуўся марудна* (А. Асіпенка). *Яркая паласа святла шуганула з адчыненых дзвярэй. Потым на малочна-белай віднаце паявіўся цень* (А. Асіпенка) – часціцы нават, асабліва, толькі, мадальнае слова значыцца, прыслоўі таму, потым выступаюць у функцыі злучніка. Пры ўжыванні злучніка і з такімі і іншымі дапаможнымі сродкамі ўтвараюцца адносна свабодныя спалучэнні, якія часта праяўляюць схільнасць да ўстойлівасці і лёгка пераходзяць у састаўныя злучнікі (напрыклад, *і то, і таму*). Сярод вучоных няма пакуль адзінага погляду наконт таго, што ўтвараецца ў выніку спалучэння злучніка з удакладняючымі яго значэнне рознымі словамі. Часцей за ўсё падобныя спалучэнні адносяць да злучнікаў аналітычнай структуры, для якіх характэрна «тэндэнцыя да размеркавання функцый паміж састаўнымі элементамі»². Не выпадкова ў такіх злучніках асноўным кваліфікатарам семантыка-сінтаксічных адносін з'яўляецца другі элемент, а першы элемент (ці ўласна злучнік *і*) захоўвае за сабой ролю «чыстай скрэпы»³ (напрыклад, *і значыць, і потым, і тады*). У іншых выпадках функцыі паміж састаўнымі элементамі размеркаваны недастаткова строга, паколькі семантычны кваліфікатар толькі вар'іруе, удакладняе ці дубліруе значэнне апорнага злучніка (напрыклад, *і вось, і толькі, і тым не менш*). Некаторыя даследчыкі лічаць, што спалучэнні тыпу *і таму, і значыць, і вось* складаюцца са злучніка *і* і слова, якое ўдакладняе яго значэнне⁴. Іншы раз выказваецца думка, што ўжыванне разнастайных гібрыдных слоў пры невытворных злучніках для большай іх дыферэнцыяцыі прыводзіць да ўтварэння складаных⁵ або састаўных⁶ злучнікаў.

З аналізу відаць, што папаўненне класа злучнікаў з'яўляецца актыўным працэсам у развіцці граматычнага ладу сучаснай беларускай мовы. Гэты працэс адбываецца ў выніку пераходу ў разрад злучнікаў асобных спалучэнняў злучніка з удакладняючымі яго словамі. Некаторыя спалучэнні

яшчэ знаходзяцца ў пераходным становішчы на шляху да злучнікаў, і гэтым тлумачыцца аднясенне іх рознымі даследчыкамі да састаўных злучнікаў або да спалучэння злучніка з удакладняючым яго словам (у «Русской грамматике» – 1980 такія словы названы лексічнымі канкрэтызатарамі).

¹ Гл.: Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970, с. 664, 667; Проспект «Русской грамматики». – М., 1972, с. 124–125; Русская грамматика. – М., 1980, т. 1, с. 713–720.

² Проспект «Русской грамматики». – М., 1972, с. 124.

³ Там же.

⁴ Гл.: Холодов Н. Н. Сложносочиненные предложения в современном русском языке. – Смоленск, 1975, с. 58; Прияткина А. Ф. Об отличии союза от других связующих слов. – Русский язык в школе, 1977, № 4, с. 105–106.

⁵ Серебряная Ф. Н. К вопросу о формировании сложных сочинительных союзов на базе непроеизводных. – Исследования по современному русскому языку, 1970, с. 227.

⁶ Рогожникова Р. П. Служебные слова и принципы их лексикографического описания. – М., 1974, с. 11.